

Naturen vendte tilbage med vandet i Tofte Sø

Et helt nyt kapitel i sagaen om Danmarks natur blev åbnet den augustdag i 1972, da Lindenberg-skytten Peter Knudsen og hans gode ven Hans Flou satte prop i afløbet fra den udtørrede Tofte Sø i Lille Vildmose.

I al hemmelighed stoppede Knudsen og Flou mindst 100 meter sort rørekuleplast ind i den store rørledning under en af markvejene, der dengang krydsede den tør lagte søbund. En svær egepæl blev hamret ned til at holde plastproppen på plads, og så var det ellers bare med at skovle jord på. Knudsen og Flou knoklede, så sveden sprang dem af panden.

Alle spor var slettet efter de to naturaktivisters indsats, da fru Jette Flou kom kørende ud af markvejen over den tør lagte sø i sin mørkegrønne MG sportsvogn med kolde øller og højt belagt smørrebrød; svigerforældrene havde holdt sølvbryllup dagen før, og der var blevet nogle gode stykker tilovers. Skål på veludført arbejde, og skål på den første naturgenopretning i Danmark – indtil videre måtte ingen dog vide noget.

Men i løbet af efteråret gjorde plastproppen sin virkning. Den fugtige eng blev våd, og snart stod der klart vand på de laveste pletter. Lindenberg-skytten kunne nu gå til nådigfruen på Lindenberg Slot og foreslå, at man lod søen genskabe. Området var efterhånden så vandlidende, at det ikke længere kunne betale sig at opretholde høslettet, det kunne enhver jo se, og engen var alligevel ved at gro til i pilekrat og rødel, mente Knudsen.

Forslaget blev vel modtaget, og i sommeren 1973 satte Lindenberg Gods stigsbord i kanalen for at kunne styre vandstanden i den genopstandne Tofte Sø. Ingen højere myndighed blev spurgt om lov, hverken Gud, kongen, amtet eller nogen anden. Beslutningen blev truffet ene og alene af den 60-årige Birthe Marie von Schimmelmänn på Lindenberg Gods.

I sommeren 1973 satte Lindenberg Gods stigsbord i kanalen, der afvandede Toftesø, så man kunne styre vandstanden i den genopstandne sø. Det er skytten Peter Knudsen til højre på begge billeder, der er taget med få ugers mellemrum. Fotos: privateje.

De to kratluskere havde gjort deres forarbejde vel, og hvor naturen endte i 1769, kunne den nu tage en ny begyndelse.

Den brudte cirkel var atter helet. 204 år var der gået, fra den første Heinrich Carl Schimmelmänn på Lindenberg Slot tørlagde Tofte Sø til enken efter den sidste Heinrich Carl gav lov til at oversvømme den igen.

Vildsom og uvejsom

Søerne i Lille Vildmose var blandt de allerførste udtørringsprojekter i 1700-tallet, da den store landvindingsperiode tog sin begyndelse.

Først tømtes Møllesø i 1760 via kanal til Kattegat, dernæst Birkesø i 1761 via kanal til Møllesø, så Lillesø i 1765 via kanal til Birkesø, og til slut kom turen til Toftesø i 1769 via kanal til Birkesø. Nu havde vildmosen mistet sine »øjne«, som de gamle sagde det.

Initiativtageren var den danske

konges nærmeste rådgiver og fortrolige ven, tyskeren Adam Gottlob Moltke. Næst efter kongen var han Danmarks største jorddrot. Moltke havde købt Lindenberg Slot i Himmerland i 1753, og året efter modtog han en gave fra kongen: den enorme Lille Vildmose, der lå umiddelbart øst for godset.

Mosen var netop blevet adskilt fra anden ejendom med skel og mærkepæle, og derefter sat til salg. Men ingen ville købe den. Kongen forærede så det uvejsomme højmoserområde til Moltke. Den eneste betingelse var, at mosen skulle kultiveres. For at lette opgaven medfulgte der 20 års skattefrihed – og den kongelige tilladelse til at udtørre de fire store søer i mosen, Møllesø, Birkesø, Lillesø og Toftesø.

Fra Limfjorden i nord til Mariager Fjord i syd har det øde landskab ligget hen som en åben flade, mørk som de midtjyske heder. Mil efter mil, både i længden og bredden, har højmosen strakt sig tue ved tue, kun med bundløse vandhuller og dybe render imellem. En uudforsket uendelighed, vildsom og uvejsom, farlig for folk og fæ, men et vældigt enevoldsrige for de vilde dyr. Her jagede ulvene i kobbel efter krondyrenes kalve og vildsvinets sribede pattegrise, havørnen byggede sin kæmperede, mens urfuglekokkene med de lyreformede haler skogrede om hunnernes gunst på spillepladser spredt over den enorme mose.

To kilometer til Kattegat

Oprindeligt dækkede den mennesketomme Lille Vildmose hele 55 kvadratkilometer. Fra nord til syd strakte den sig over femten kilometer og fra øst til vest over tre til fem kilometer. Eller ligeså stor som Vadehavsøen Fanø ud for Esbjerg.

I 1760 var Møllesøen den første, der skulle holde for. Arbejdet blev lagt i hænderne på tyskeren Johann

Møllesø, Birkeseø, Lillesø og Toftesø

Lavvandede, næringsfattige højmosesøer i Lille Vildmose sydøst for Ålborg. Samlet vandareal på ca. 400 hektar, der blev udtørret i årene 1760-69. Retableret med Lillesø (19 hektar) i 1927 og Toftesø (74 hektar) i 1973. Birkeseø (135 hektar) er vedtaget som naturgenopretningsprojekt, hvorimod den store Møllesø (172 hektar) næppe nogensinde sættes under vand igen, da Vildmosecentret og ca. 20 beboelser er placeret i den tørlagte sø.

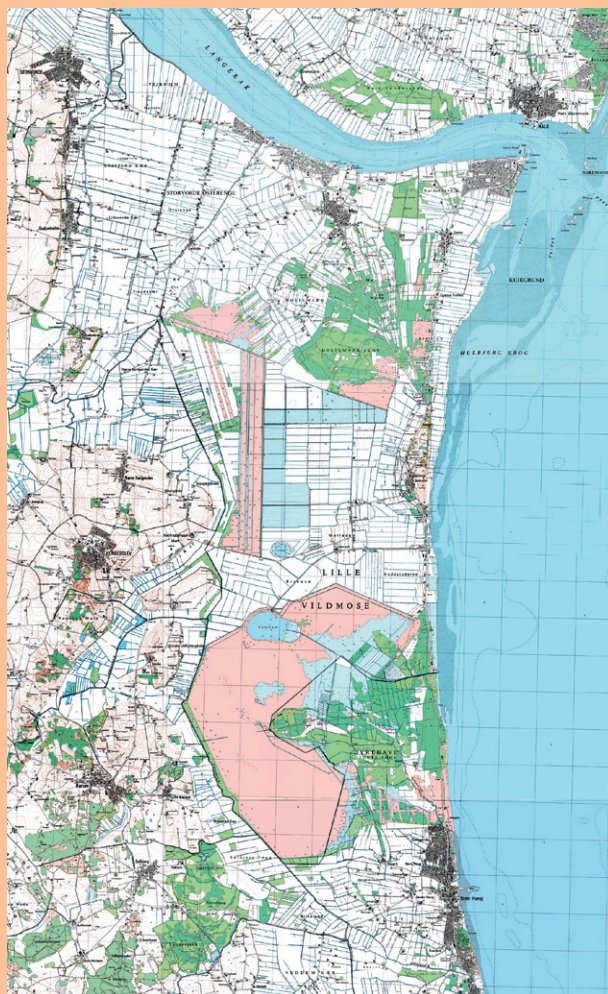
Søerne lå i det landskab, der i dag er Danmarks største naturfredede landområde med 7600 hektar, der samtidig udgør Nordvesteuropas største højmose med mulighed for at se kongeørn, vildsvin, kronhjørt, traner, odder og andre store dyr. »Lille Vildmose Naturfond« ejer i dag hovedparten af Lille Vildmose, der er omfattet af EU-habitatdirektivet.

Vildmosecentret, der formidler områdets natur- og kulturhistorie, blev åbnet 11. april 2006 og er finansieret med 36 mio. kr., hvoraf Aage V. Jensens Fonde har betalt to tredjedele.

Kortene er fra 1791 og 1989.

Ålborg kommune.

Koordinater: Møllesø: 6306014, 574717, Lillesø: 6305472, 572891, Birkeseø: 6304707, 573301, Toftesø: 6303432, 572640

Gottfried Erichsen fra Sachsen, som Moltke havde udnævnt til »Committeret« ved hede- og mosekultivering på den jyske halvø. Erichsens motto var »Gud skal tilbedes og forherliges ved nyttigt arbejde her på Jorden«, en mand lige efter den fromme Moltkes hoved.

Det daglige arbejde i Vildmosen blev ledet af en holstener, Peder Bef-

toft, der »kann mehr Teutsch als Dänisch«, som Johann Gottfried Erichsen skriver om ham. Beftoft var ankommet i sommeren 1760 til Lindensborg, hvor han fik udbetalt 50 rigsdaler (2300 kr.) til at hverve arbejdere for. Han rejste straks til Thy og Mors for at søge ledig arbejdskraft. Men forgæves. Kun to mand lykkedes det at få med tilbage, alle andre var hvervede til årets høst.

Hen på sommeren gik arbejdet dog endelig i gang. Dybden blev loddet i Møllesøen – blot to alen vand (1,3 meter) og fast sandbund overalt. Det tegnede lovende.

Birkeseø, Lillesø og Tofte sø blev også inspiceret, og der nivelleres og kontrolleres dybder for de planlagte tørlægninger.

Efter høst kom der flere arbej-

dere rejsende til. De fik udleveret håndskovle og trillebør, og det store arbejde med at grave hovedkanalen fra Kattegat og ind til søen kunne begynde. Knap to kilometer lang skulle kanalen være, 5,60 meter bred og 3,80 meter dyb.

En imponerende mængde jord flyttes, 26.500 kubikmeter i alt, og så med håndkraft. Den opgravede jord lægges ud til en forsøgsmark på næsten en hektar. Der gødskes med afbrændt mosetørv og lidt sand og mudder fra bunden af Møllesø. Som ekstra plantenæring spredes der tang fra stranden. Marken sås til med rug, boghvede, byg, havre, ærter og lucerne og så et stykke med hø.

Kort før julen 1760 kunne Møllesøen tømmes, og mere end en million kubikmeter vand strømmede ud gennem kanalen til havet. Arbejdet i det første halvår havde kostet 700 rigsdaler. Det var billigt. Beløbet modsvarer 33.000 kr. i nutidens pengeværdi.

Det sorte guld

Allerede i 1762 skilte Adam Gottlob Moltke sig af med Lindensborg Slot og hele Vildmosen. Sandsynligvis på grund af overvældende modgang på flere fronter, politisk såvel som økonomisk.

Men Moltke solgte ikke til en hr.-hvem-som-helst. Køberen var den opstigende stjerne på enevoldskongens firmament. Den nye nådigherre på Lindensborg Slot blev tyskeren Heinrich Carl Schimmelmänn (1724-82), der stammede fra Pommern. Som købmand i Dresden opbyggede han en betydelig formue, bl.a. ved at handle med krigsbytte fra den 2. schlesiske krig i 1744-45. Derefter åbnede han et handelshus i Hamborg, hvorfra han hurtigt kom til at beherske byens pengeomarked.

Schimmelmänn investerede kraftigt i den oversøiske trekanthandel med både »det sorte og det hvide guld« – negerslaver fra Afrika og sukker, rom og bomuld fra De vestindiske Øer. Med 1000 slaver på egne plantager hørte han til blandt datidens største slaveholdere, og handlen gjorde

I løbet af sommeren 1973 genopstod Tofte Sø i sin fulde udstrækning. En af de fuglearter, der hurtigt tog søen i besiddelse, var skarven. I løbet af 1980'erne opstod der en stor koloni i den birkeskov, der omkransede søen. Fuglene fiskede ude i Kattegat, men havde deres reder inde i den uforstyrrede mose. I nogle år var kolonien landets største med 4043 par i 2002, men i de seneste år er antallet faldet til under 1500 par. Foto: Hans Hunderup, 23. august 2009.

ham hovedrig. Mens han residerede i Hamborg, erhvervede han sig flere godser, bl.a. Ahrensborg Slot mellem Hamborg og Lübeck fra Rantzau-familien i 1759, og godset Wandsbeck nær Hamborg. På Wandsbeck drev han et fattighjem for forældreløse børn, der forarbejdede bomulden fra hans plantager. I 1762 lod han det nuværende Wandsbeck Slot opføre. Her blev han begravet i 1782.

Den 37-årige Schimmelmänn var indtrådt i den danske konges tjeneste på opfordring i 1761. Frederik V havde hørt om hans ry som finansmand, »Alt hvad han rører ved, bliver til guld«, hed det sig. Han fik til opgave at rette op på kongens skrantende økonomi, og kom straks i ledelsen af statens finans-, økonomi- og erhvervsforvaltning. Her gennemførte Schimmelmänn en hårdt tiltrængt finanspolitisk sanering ved at frasælge krongods og indføre en ekstraskat i 1762. Han fik titel af skatmester allerede i 1768.

Som tak for indsatsen blev han også udnævnt til baron og endte som gehejmeråd, lensgreve og ridder af elefanten.

Det imponerende Odd Fellow Palæ, der stadig ligger i Bredgade for enden af Dronningens Tværgade i København, blev opført i 1751-55 som grev

Berckentins Palæ, men blev erhvervet af Schimmelmänn allerede i 1763. Han omdøbte det straks til Schimmelmänn's Palæ. Her afholdt Heinrich Carl den tids mest strålende og omtalte selskabelighed i hele hovedstaden. Det tre etager høje palæ med mindelser om Amalienborg var fortsat i familiens eje helt frem til 1884. Først i år 1900 fik det sin nuværende ejer, Odd Fellow-logen.

Schimmelmänn har næppe taget ophold på Lindensborg Slot i længere perioder. Hans hjem var det prægtige palæ i Bredgade. Han lod dog Moltkes værk i Lille Vildmose fuldføre. Efter tørlægningen af Møllesø og Birkeseø fulgte Lillesø i 1765 og til slut Tofte Sø i 1769.

Skam og vanære

I de næste 200 år kom den tyske Schimmelmänn-slægt til at forme vildmosens skæbne. Familien forblev ganske vist tyske statsborgere med fast bopæl på Ahrensborg Slot i Holsten, men Lille Vildmose var slægtens eksotiske jagtterræn med Lindensborg Slot som familiens jagtthytte oppe i Danmark.

I 1927 ansøgte den daværende repræsentant for familien om dansk

statsborgerskab. Det var lensgreve Heinrich Carl von Schimmelmänn, som udgjorde sjette generation af tyske ejere.

Tyve år senere demonstrerede det danske statsborgerskab sin nytte. Det reddede Lindenberg Slot og Lille Vildmose som slægtens fortsatte ejendom, til trods for en dom til Heinrich Carl som nazistisk landsforræder.

Da besættelsen kom i april 1940 trådte Heinrich Carl von Schimmelmänn frem som tyskvenlig nazist. Allerede i 1934 havde han meldt sig ind i det danske nazistparti, hvor han steg helt til tops som stabsleder og medlem af Storrådet, dvs. DNSAP's øverste ledelse. Han blev bestyrelsesformand for det nazistiske dagblad »Fædrelandet«, medlem af præsidiet for Schalburgfonden, der bl.a. støttede hvervningen af frivillige til Østfronten, samt i bestyrelsen for »Danske Frontkæmpers Venner«.

Hans position understreges også af bekendtskabet med SS-general Reinhard Heydrich og frue, der under besættelsen deltog i jagtture i Lille Vildmose inviteret af von Schimmelmänn. Heydrich huskes stadig som den iskolde nazist, der skulle levere »die Endlösung der Judenfrage« (= den endelige løsning på jødespørgsmålet). I januar 1942 organiserede Heydrich Wannsee-konferencen, hvor jødeudryddelserne blev planlagt og koordineret, men senere samme år blev han

dræbt ved et attentat i det besatte Prag af tjekkoslovakiske frihedskæmpere.

Dømt ved alle retsinstanser

Også landvindingsingeniør Henrik Marquard Markersen fra Rødby kom hyppigt på Lindenberg Slot under besættelsen, men det skyldtes ikke politiske bånd.

Den 50-årige Heinrich Carl von Schimmelmänn havde giftet sig i 1940 med den halvt så gamle Birthe Maria Markersen. Hun var datter af den i datiden kendte ingeniør, og naturligt nok opholdt H.M. Markersen sig ofte på Lindenberg Slot i besættelsesårene, når han var i Jylland for at inspicere sine landvindingsprojekter bl.a. ved Mariager Fjord (Helberskov) og Limfjorden (Øland-Attrup syd for Brovst og Nørrekær Enge ved Løgstør).

Efter besættelsen blev von Schimmelmänn anholdt og senere tiltalt og dømt for landsforræderi. Under retssagen optrådte H.M. Markersen, der sad i Rigsdagen for de konservative, som karaktervidne og udtalte sig fordelagtigt om sin svigersøn, men næppe til nogen nytte. Dommen blev anket gennem alle instanser og endte i Højesteret med at lyde på fire års fængsel samt konfiskation af den halve formue. Den dømte fik lov at beholde Lindenberg og Vildmosen, men mistede et par andre ejendomme.

Efter afsoningen af dommen førte

Heinrich Carl von Schimmelmänn (1890-1971) var det første medlem af den tyske ejerslægt, der tog fast ophold på Lindenberg. Han blev også den første, der ansøgte om dansk statsborgerskab. Foto: Privateje.

Heinrich Carl von Schimmelmänn et tilbagetrækket liv uden nye politiske engagementer. Han døde i 1971 og ligger begravet på kirkegården i Terndrup.

Den langsomme Haslevgård Å dræner højmosen for vand

Tilbage i 1700-tallet betød tørlægningen af de fire store søer, at der påbegyndtes en nedbrydning af vildmossens unikke natur. Kultiveringen og dyrkningen medførte øget færdsel og begyndende forstyrrelser dybere inde i det ellers uvejsomme terræn.

Det varede ikke længe, før højmosen omkring søerne begyndte at tørre ud og synke sammen. En tidligere forpagter af Vildmosegården, der var blevet anlagt i den udtørrede Møllesø, er citeret for at have sagt, at man fra bunden af søen kun kunne se toppen af Mulbjerg straks efter afvandingen i 1761. Omkring 1830 var husene i Dokkedal også synlige. Så meget var moselandskabet rundt om søen sunket sammen.

Af langt større betydning end udtørringen af de fire søer blev de gentagne reguleringer af Haslevgård Å. Det er den å, der i dag markerer en meget skarp grænse langs vestsiden af Lille Vildmose mellem de ikke-kul-

Lindenberg Slot kan føres tilbage til år 1367, men den nuværende hovedbygning er opført i 1583-1616, og bortset fra enkelte ændringer er slottets ydre bevaret. I 1978 blev hovedbygningerne overdraget til den nystiftede Schimmelmänn-fond, som bl.a. skal sikre, at slottet bevares. Foto: Wikimedia Commons, 2007.

tiverede mosearealer og det intensivt dyrkede og gødskede landbrugsland.

Den ældste kendte regulering af åen går tilbage til 1761. Samtidig med afvandingen af Møllesøenovre i østsiden af mosen blev åen uddybet fra Blegso sydøst for landsbyen Smidie og nedstrøms til Haslevgård Mølle ved udløbet i Kattegat. På dette tidspunkt var åen afløb for den ca. 40 hektar store Smidie Sø, der lå i dalen mellem landsbyerne Smidie, Randrup og Svanfolk. I dag er Smidie Sø for længst drænet væk.

Gennem 200 år har en stribe reguleringer af Haslevgård Å øget dræneffekten på vildmosens vestlige randarealer, og naboskabet til de intensivt dyrkede arealer har også medført en synlig påvirkning med landbrugsmekanik. Luftbåren forurening med gødningsstoffer har påvirket de yderst næringsfattige mosearealer, hvor især birk og pil er indvandret. Kantskoven, der begunstiges af næringstilførslen, strækker sig nu 300 til 600 meter ind i mosen.

Åen er desuden blevet reguleret i 1854, 1900, 1936 og senest i 1954, dvs. slyngningerne er blevet rettet ud og bunden uddybet for at øge drænkraften. Mest afgørende for vildmosens natur har 1954-reguleringen været. Ved dette projekt blev åløbet over en 2,3 kilometer lang strækning flyttet op til 500 meter nærmere vildmosen. Derved forsvandt den naturlige bufferzone, og åens dræneffekt har siden da påvirket mosearealerne direkte og med udtørring til følge.

Hvor Haslevgård Å i dag markerer den skarpe grænse mellem mosearealerne og det intensive landbrug, var der oprindeligt kun en beskedet skelgrøft. Op gennem 1900-tallet blev grøften gradvis ændret og uddybet, men i 1954 blev den udvidet til at erstatte det oprindelige vandløb længere mod vest, som derefter blev tilkastet og kultiveret.

I dag vurderes det, at vandspejlet i Haslevgård Å er sænket med mindst to meter langs vestsiden af Tofte Mose og med mindst tre meter længere opstrøms i forhold til 1761. Vandspejlet er i gennemsnit sænket med mindst en

centimeter om året mod syd og mindst to centimeter om året mod nord. I dag er åen formentlig den langsomst strømmende i hele landet med et fald på blot 15 centimeter pr. kilometer.

Økonomisk skandale

Forflytningen af Haslevgård Å foregik ikke uden sværds slag. Da projektet blev fremlagt i 1951, mødte lodsejerne det med betydelig skepsis.

Opgjort efter andele i det berørte areal gik 30.214 af i alt 57.519 bidragsparter ind for forflytningsprojektet, mens 14.400 parter protesterede. De ville nøjes med en mere effektiv oprensning. Således gik 53 procent ind for flytningsprojektet, 25 procent var imod, mens 22 procent af »andelene« undlod at tage stilling.

Der var flertal, omend meget beskedent. Det store mindretal troede ikke på økonomien. Ganske vist modtog man millionstøtte fra Statens Landvindingsudvalg, men alligevel endte projektet som en økonomisk skandale.

Det oprindelige prisoverslag fra 1951, som det blev godkendt til, lød på 665.000 kr. (9,9 mio. kr. i 2010-værdi). Heraf ville staten betale halvdelen. Da det endelige regnskab forelå i 1958 havde projektet kostet 962.900 kr. (12,2 mio. kr. i 2010-værdi).

Denne overskridelse på 45 pct. gav anledning til alvorlig kritik fra finansministeriets revisionsdepartement, der bl.a. fandt, at landvindingsudvalget havde underbudgetteret projektet og udeladt de afgørende forundersøgelser. Revisorerne mere end antydede, at det var gjort bevidst for at få projektet til at se billigere ud.

Også Danmarks Naturfredningsforening havde været i oprør. Med profetisk klarhed forudså man, hvad åprojektet ville komme til at betyde for højmosen og støttede derfor modstanderne blandt lodsejerne.

I en fælles udtalelse sammen med Naturfredningsrådet protesterede foreningen »på det kraftigste imod den foreslåede regulering af Haslevgård Å, som befrægtes at ville medføre en skæbnsvanger forandring af den tilgrænsende del af Vild-

mosen, hvorfor det foreslås, at man nøjes med den af sagens modstandere foreslåede mere effektive oprensning af åen«.

Statens Landvindingsudvalgs faglige sekretær, ingeniør Erik Steenstrup, affærdigede dog disse indvendinger ved at henvise til, at »Vildmosens overflade i forvejen ligger indtil 3 a 4 meter over vandspejlet i Haslevgård Å, og det kan næppe blive katastrofalt for Vildmosen, om vandstanden i åen under disse omstændigheder sænkes yderligere 80 cm«.

Ingeniør Steenstrup afslørede med disse bemærkninger et ganske stort ukendskab til højmosens dynamik – eller en betydelig grad af kynisme.

Han satte trumf på ved at henvise til to af de allerede udtørrede søer, men undgik behændigt at referere til Møllesøen, hvor udtørringen var ganske markant:

»I øvrigt er så vidt det kan skønnes lavningerne Toftsø og Birkesø ude i selve Vildmosen allerede nu afvandt til en dybde, der på det nærmeste svarer til den dybde, hvortil man nu foreslår vandstanden i Haslevgård Å sænket, uden at denne afvanding af de to søer har haft den befrygtede katastrofale indflydelse på forholdene i den tilgrænsende del af Vildmosen.

Når Naturfredningsforeningen vil henvise lodsejerne til at søge den ønskede forbed-

Den knap to kilometer lange kanal, der blev gravet i 5,60 meters bredde og 3,80 meters dybde, fungerer den dag i dag. Asfaltvejen ind til Vildmosecentret løber langs den 250 år gamle kanal.

Under de to verdenskrige blev udnyttelsen af de store tørvemoser sat i system, og i Lille Vildmose antog tørvegravningen industriel karakter, bl.a. fordi tørvene skulle levere energi til industrierne i Ålborg. Maskinen på billedet tilhørte cementfabrikken F.L. Smidth. Foto: Udlånt af Th. Lund.

ring af afvandingsforholdene tilvejebragt ved en hyppigere og mere effektiv oprensning af åløbet, så er dette ganske håbløst, idet åens nuværende vedligeholdelsestilstand er så god, at det ikke uden en direkte uddybning af åen vil være muligt at tilvejebringe en væsentlig ændring i afvandingsvilkårene».

Det fremgår af en Cowi-rapport fra 2005, at moseeksperterne i dag anser den omfattende tilgroning af den vestlige del af Vildmosen som en direkte følge af udtørringer og sætninger efter flytningen af Haslevgård Å.

Husmænd skal overtage mosen

Under Første Verdenskrig blev blikket rettet mod de store energireserver i landets moser. Ikke mindst de to vildmoser i Nordjylland tiltrak sig opmærksomhed.

Bortset fra udtørringen og kultivering af de fire søer lå de centrale dele af Lille Vildmose fortsat uberørte hen. Lokale bønder gravede lidt tørv til eget brug, og enkelte flyvske projekter som f.eks. spritfabrikation, var blevet afprøvet, men først med verdenskrigens mangelsituation kom der for alvor fokus på højmosens tørv som brændsel.

Det blev dog Store Vildmose på den anden side af Limfjorden, der først

måtte holde for. Tyve år senere efter mange undersøgelser og forhandlinger kom turen også til Lille Vildmose. Det var dog ikke brændselssituationen, der udløste den fornyede interesse. Behovet for nybyggerjord til husmandsbrug var anledningen.

I 1936 solgte Heinrich Carl von Schimmelmann det såkaldte Mellemområde i mosen mellem Høstemark Skov i nord og den nuværende Tofte Mose i syd. Køberen var Statens Jordlovsudvalg. Der var tale om en ganske anseelig bid på 3098 hektar af den samlede moses 7600 hektar.

Straks efter overtagelsen gik staten i gang med et omfattende afvandingsprojekt for Mellemområdet, der også omfattede tre af de oprindeligt udtørrede søer, hvoraf Lillesø var blevet re-

ableret i 1927. Kun Tofte Sø lå udenfor området. Der var tale om en storstilet plan, hvor der skulle oprettes 80 nye husmandsbrug på hver 20 hektar, men sådan kom det aldrig til at gå.

Projektet omfattede flere hundrede kilometer afvandingsgrøfter, et 200 hektar stort område, der måtte drænes med rør, samt planering, fræsning og tilførsel af kalk i form af mergel, men allerede efter ganske få år opstod der alvorlige problemer. Bare tre år efter afvandingen af området vest for Møllesø, var markerne sunket med mere end en meter.

Selve udstykningen endte som en eklatant fiasko. I 1958 havde staten kun formået at sælge 36 husmandsbrug, og de første gik hurtigt fallit. Økonomien var for dårlig, bl.a. fordi sætningerne i tørvejorden fortsatte.

I begyndelsen af 1960'erne trådte staten atter til med millionstøtte til en fornyet hovedafvandning af de ca. 800 hektar, det var lykkedes at afhænde som husmandsbrug, men kort tid efter begyndte man at sammenlægge de små brug til større gårde. Også statens egne områder, der lå hen som græsletter, blev afvandt på ny, men nu med drænrør.

Området omkring Lillesø blev nivelleret i 2004, og målingerne viste, at der var sket en årlig sætning på 4 til 5 centimeter eller omkring tre meter på blot 66 år.

Pindstrup Mosebrug rykker ind

Store arealer i Mellemområdet blev i begyndelsen af 1950'erne bortforpagtet til Pindstrup Mosebrug, der startede en produktion af sphagnum

Den knivskarpe grænse mellem det intensivt gødskede landbrugsland vest for Tofte Mose og selve højmosen markeres præcist af den stærkt uddybede Haslevgård Å. Det luftbårne kvælstof fra markerne driver ind over mosen og skaber grobund for den invasion af birke-træer, der tydeligt ses på billedet. Foto: Jan Skriver.

i mosen. Med hjælp fra Hedeselskabet etablerede mosebruget kunstig afvanding for at fremme sin produktion, og det betød en yderligere udtørring af arealerne.

I Mellemområdet nordvestlige hjørne frasolgte Statens Jordlovsudvalg i årene 1937-1943 i alt 599 hektar til Portland Cementfabrik i Ålborg. Området indgik i den store afvanding af Mellemområdet, men cementfabrikkens tørvegravning standsede ganske brat efter 1945. Siden da har arealerne ligget næsten urørte hen, indtil området blev erhvervet i 2003 af Aage V. Jensens Fonde. Herefter er der igangsat et ambitiøst restaureringsprojekt.

Umiddelbart har tørvegravningen været ødelæggende for højmosen på de afgravede arealer i Mellemområdet, hvor terrænet flere steder er udnyttet ned til mineraljorden, men den væsentligste betydning har været den permanente afvanding af hele mosen. Når tørvelagene omkring de intakte mosearealer forsvinder, er der ikke længere organisk materiale til at holde vandet tilbage og dermed vandstanden oppe. Det er heller ikke længere muligt at bremse den effektive drænvirkning fra de dybe afvandingsgrøfter, der udgør skellene til de uberørte højmossearealer.

Det har bl.a. betydet, at den siden 1990 planlagte genskabelse af Birkesø på 135 hektar ikke har kunne gennemføres, med mindre der bygges knap 1000 meter jorddæmninger i det afgravede terræn øst for søen. Selv da vil vandspejlet i en genskabt Birkesø komme til at ligge mindst to meter under det oprindelige vandspejl. Det forventes dog, at Birkesø vil genopstå senest i 2014. Projektet er med i det såkaldte LIFE-projekt til 41 mio. kr., hvor bl.a. EU støtter en genopretning af dele af højmosen.

Champagnedruk og pornografi

Selvom det er hundrede år siden, den blev bygget, og selvom alle spor er slettet i dag, mindes spritfabrikken stadig som et af de mere farverige, omend stærkt forfløjne projekter i

Da energiforsyningen ikke længere var præget af Anden Verdenskrigs mangelsituation, skiftede udnyttelsen af vildmosens tørv til andre formål. Sphagnum-tørvene blev indvundet og videresolgt som vækstmedie til gartnerier og til surbundsbede i private haver. Foto: Jan Skriver.

den store højmoses brogede historie.

Initiativtageren omtaltes i datiden som »franskmanden, der fotograferede let påklædte fruentimmere, der var villige dertil«, og som afholdt store champagneorgier ude på fabrikken. Imidlertid efterlod han sig også en fallit til om-

kring 120 mio. kroner i nutidsværdi.

Forfatteren Søren Chr. Jensen, der har sammenstykket den usandsynlige historie fra 1905 om den franske ingeniør Renaud og hans vidtløftige planer, har flere gange erfaret, at »mange lokale end ikke tror på, at fabrikken over-

Mellemområdet er gennem en lang årrække blev udnyttet af tørveindustrien, som har fjernet flere meter sphagnumtørv. I Portlandmosen mod vest er der indledt et ambitiøst restaureringsprojekt, der sigter mod at fælde den selvsåede birkeskov, hæve vandstanden og genskabe højmosen. Takket være en plankesti kan man spadseres tørskoet rundt i højmosen. LIFE-projektet er budgetteret til 41 mio. kr., og støttes af EU. Fotos: forfatteren (tørvefelterne) og Hans Hunderup, 23. august 2009 (Portlandmosen med plankesti).

Naturvejleder Thorild Lund (f. 1941) har gennem flere årtier arbejdet for at sætte fokus på de særlige naturkvaliteter, som knytter sig til højmosen og især dens spændende fugleliv. Som anerkendelse af hans meget store indsats udnævnte Vildmoseforeningen Thorild Lund som nummer to i rækken af æresmedlemmer i 2011, hvor han modtog foreningens gyldne spade. Allerede i 2000 modtog han Sejlfjord kommunes initiativpris. Billedet er fra Tofte-skjulet. Foto: udlånt af Th. Lund.

hovedet har eksisteret«. Og Jensen forstår det godt: »Set i erfaringens klare lys kunne man da også på forhånd have sagt sig selv, at det ikke kunne svare sig at udvinde sprit af tørvejord – eller hvad?«

Det hele var baseret på en opfindelse, som den franske ingeniør Renaud påstod at have gjort. Han hævdede at kunne udvinde indtil 25 pct. råsprit af tørvejord, og rundt om i Europa havde han skaffet sig risikovillig kapital til det fransk-tyske selskab med det imponante navn »Französisch-Deutsch Torfspiritus Compagnie«.

Lokalt blev det aldrig kaldt for andet end »Spritfabrikken«.

Ejeren af Vildmosen, Carl Gustav Ernst von Schimmelmänn på Lindemborg, lod sig imponere til at udstykke 165 hektar højmos og udtørret søbund i Møllesøens vestside tæt på Vildmosegård. Det siges, at lensgreven stillede sig tilfreds med aktier i virksomheden for 300.000 kr. samt et løfte om at få den første flaske sprit, der ville blive produceret på fabrikken. I nutidsværdi svarede aktiebetalingen til 19 millioner kroner.

Fabrikken blev bygget i 1905. Samme år i december gik produktionen i gang, men allerede fire måneder senere var der problemer. I løbet af sommeren 1906 blev der gjort status over produktionen, og den afslørede et varrelager på kun 2000 liter sprit i alt. Det

stod i skarp kontrast til de 10.000 liter – i døgnet – som ingeniør Renaud havde lovet.

Men da var eventyret allerede forbi. I efteråret 1906 forsvandt ingeniøren pludselig fra fabrikken og flygtede til England. Han efterlod sig kun et ry som liderlig pornograf og champag-

Vildsvinene i Tofte Skov og Mose er det nærmeste, man i Danmark kan komme en vildtlevende bestand af vildsvin med en naturlig adfærd. Dyrene er sky og årvågne og flygter straks, de føler sig iagttaget. Genindførslen skete i Tofte Skov i 1926 af Heinrich Carl von Schimmelmänn, der indkøbte seks vildsvin i Tyskland. Formålet var vildsvinejagt. Hegnet på 25 kilometer omkring Tofte Skov og Tofte Mose var rejst i 1907, men blev forstærket, da vildsvinene ellers let kunne finde på at søge ud efter godbidder på bøndernes marker. Få år senere var der ikke seks men nær ved 400 vildsvin. I dag holdes bestanden på 150 voksne dyr. Foto: Jan Skriver.

nedrukkmås samt en kæmpegæld.

Efter kort tids stilstand forsøgte et nyt konsortium med navnet »Internationalt Tørvespiritusselskab« at videreføre fabrikken, men uden succes. I januar 1908 måtte alle se i øjnene, at virksomheden var gået fallit. De ansatte blev fyret og fabrikken sat til salg.

Det samlede tab over hele perioden er blevet udregnet til ca. to mio. kr. I nutidsværdi svarer det til 120 mio. kr.

I 1911 blev bygningerne revet ned, og von Schimmelmänn kunne tage sine arealer retur. Som minde om eventyret skulle den tyske lensgreve have gemt en enkelt flaske sprit i barskabet på Lindemborg. En flaske, som han opbevarede omhyggeligt, men aldrig viste frem til nogen, ifølge den lokale viden.

Naturfond tager over

I 1991 var det slut med Schimmelmänn-slægten som enevældige ejere af Lille Vildmose. Den økonomiske virkelighed på Lindemborg Slot krævede frasalgs af hele den sydlige del af mosen. Tofte Skov, Tofte Mose og

Toftesø samt strandarealerne øst for landevejen blev afhændet til byggemadstaden Thorkild Kristensen i Ålborg.

Allerede samme år videresolgtes den store ejendom til forsikringsselskabet Codan, efter at den økonomisk givtige campingplads ved stranden var skilt fra. Denne noget overraskende ejendomsinvestering for et forsikringsselskab skal ses i lyset af Codan-direktør Peter Zobels lidenskabelige interesse for jagt. Stort set hele ejendommen var blevet lukket effektivt af med ca. 25 kilometer vildthejn i 1907, og siden 1926 havde der levet en gruppe vildsvin i skoven.

Ti år senere var Peter Zobel gået på pension, og Codan solgte derefter ejendommen til den nuværende ejer Aage V. Jensens Fonde. Allerede i 1988 havde fondene købt Høstemark Skov og Mose i den nordlige del af Lille Vildmose, og i 2003 og 2004 supplerede man med yderligere opkøb af Portlandsmosen og de statsejede områder i Mellemområdet samt overdrev på Mulbjerg syd for Dokkedal.

Sælgeren af Mellemområdet var staten i skikkelse af den daværende miljøminister Hans Chr. Schmidt (V). Til trods for at Lille Vildmose rummer totredjedele af de tilbageværende højmoserealer i Danmark og regnes for den største aktive højmose i Nordvesteuropa, mente miljøministeren ikke, at staten skulle eje den enestående naturperle.

Landbrugsministeriet havde et hul i pengekassen, og det ønskede man at udfylde ved at sælge mosen. Angiveligt trådte Aage V. Jensens Fonde kun til, fordi der var risiko for, at en samlet naturgenopretning i fremtiden kunne blive umuliggjort, hvis Mellemområdet kom på de »forkerte hænder«. Med støtte fra bl.a. EU er der igangsat et omfattende restaureringsprojekt.

God udsigt fra fire fugletårne

Der er ikke offentlig adgang til kerneområderne i Lille Vildmose. Det drejer sig om Høstemark Skov, Tofte Skov, Toftesø og Tofte Mose, hvor der bl.a. yngler kongeørn, havørn, vildsvin, kronhjorte, traner, odder og

Kongeørnen ynglede for første gang i nyere tid i 1999 i Lille Vildmose. Siden da har der hvert år ynglet et par, og som regel har det fået en unge på vingerne. Billedet er fra 2005. Syd for Høstemark Skov er der etableret en ørnefoderplads, og fra »Rovfugletårnet« har man et glimrende udsyn over pladsen. Formålet med fodringen er især at fremme de unge ørnes chancer for at overleve den første vinter, hvor deres jagtteknik endnu ikke er fuldt udviklet. Foto: Flemming Ahlmann, 23. juli 2005.

andre sjældne dyr. Området mellem skovene er derimod tilgængeligt for offentligheden.

Fire fugletårne og et fugleskjul gør det muligt at komme ganske tæt på det enestående dyreliv i Danmarks største fredede landområde på 7600 hektar:

- Rovfugletårnet ved ørnefoderpladsen i den sydvestlige del af Høstemark Skov. Man kommer til dette tårn fra en P-plads ved Ny Høstemarkvej og via grusvej og plankesti. Her er der gode chancer for at se kongeørnene.
- Høstemark-tårnet på Hegnsvej ved Høstemark Moses sydøstlige hjørne.
- Toftesø-skjulet ved nordsiden af Tofte Sø. Følg stien fra P-pladsen.
- Tofte Skov tårnet ved sydøstlige del af Tofte Skov, som man kommer til fra P-pladsen nord for Øster Hurup via en tunnel under Østkystvejen.
- Portland-mosen vest for Mellemområdet er indrettet for besøgende med 2000 meter »boardwalk«, hvor mere end 10.000 besøgende hvert år går tur på plankestien ind over den restaurerede højmose.

KILDER

- Bregnballe, T. & Eskildsen, J. 2009. Danmarks ynglebestand af skarver i 2009. Nyhedsbrev fra Afdeling for Vildtbiologi og Biodiversitet, DMU, Aarhus Universitet.
- Christiernson, Mia: Bebyggelse på kanten mellem hav og mose. Kulturgeografi 2-projekt, Københavns Universitet, december 1985.
- Forfatterens besøg på lokaliteten, 24. maj, 2006, 7. november 2008 og 1. april 2009.
- Hansen, Kjeld: Det tabte land. Gads Forlag 2008.
- Hedegaard, Hans Maltha: Træk af Lille Vildmose og Tofte Skovs historie. Privat rapport fra 1979. Kopi i forfatterens arkiv.
- Jensen, Søren Chr.: Lille Vildmose – kultur og natur. Forlaget TriColor 1998.
- Jensen, Søren Chr.: Spritfabrikken i Lille Vildmose. Vildmoseforeningen 2005.
- Lund, Thorkild: Lille Vildmose fra natur til natur. Sejlflod Udviklingsråd 2006.
- Riis, Niels: Påvirkning af Højmoserealer i Lille Vildmose fra afvanding og tørvegrydning. Udredningsrapport. COWI 2005.
- Riis, Niels: Sikring af højmoserealers gunstige bevaringstilstand i Lille Vildmose. Masterplan med skitseprojekt. COWI 2006.
- Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 1247. Rigsarkivet.

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet i Lille Vildmose og for de enkelte sølokaliteter, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 183 fuglearter, som er registreret fra **Lille Vildmose**, pr. 7. november 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Bemærk at indtastninger af evt. hemmeligholdte arter samt følsomme ynglefuglearter ikke er medregnet i listen.

Lille Lappedykker	(21/89)	Rørhøg	(135/367)	Langnæbbet Sneppeklire	(2/2)	Landsvale	(29/7809)
Toppet Lappedykker	(4/5)	Blå Kærhøg	(81/100)	Skovsneppe	(2/2)	Bysvale	(14/435)
Gråstrubet Lappedykker	(62/354)	Hedehøg	(1/1)	Stor Kobbersnepe	(1/1)	Skovpiber	(12/25)
Sorthalset Lappedykker	(3/8)	Duehøg	(3/3)	Småspove	(10/112)	Engpiber	(16/593)
Skarv	(19/5052)	Spurvehøg	(29/47)	Storspove	(31/473)	Bjergpiber	(1/2)
Rørdum	(57/91)	Musvåge	(106/400)	Sortklire	(16/56)	Gul Vipstjert	(14/48)
Sølvhejre	(1/1)	Fjeldvåge	(30/39)	Rødben	(24/125)	Hvid Vipstjert	(25/137)
Fiskehejre	(40/242)	Kongeørn	(131/200)	Hvidklire	(32/194)	Rødhals	(5/15)
Sort Stork	(2/2)	Fiskeørn	(9/10)	Svaleklire	(24/116)	Nattergal	(8/14)
Hvid Stork	(5/6)	Tårnfalk	(86/248)	Tinksmed	(47/459)	Blåhals	(11/11)
Skestork	(1/1)	Aftenfalk	(1/1)	Mudderklire	(10/25)	Rødstjert	(1/1)
Knopsvane	(37/119)	Dværgfalk	(13/13)	Dværgmåge	(4/4)	Bynkefugl	(22/55)
Pibesvane	(8/62)	Lærkefalk	(38/53)	Hættemåge	(19/3156)	Sortstrubet Bynkefugl	(1/4)
Sangsvane	(124/8822)	Vandrefalk	(22/24)	Stormmåge	(3/160)	Stenpikker	(29/118)
Sædgås	(90/37834)	Agerhøne	(20/101)	Sildemåge	(1/1)	Solsort	(6/10)
Kortnæbbet Gås	(11/147)	Vagtel	(15/47)	Sølvmåge	(10/118)	Sjagger	(26/3232)
Blisgås	(16/41)	Fasan	(8/15)	Svartbag	(1/3)	Sangdrossel	(3/4)
Grågås	(63/7166)	Vandrikse	(33/396)	Sandterne	(1/2)	Vindrossel	(1/30)
Indisk Gås	(3/3)	Plettet Rørvagtel	(21/27)	Splitterne	(1/2)	Misteldrossel	(7/51)
Canadagås	(42/3349)	Dværgrørvagtel	(50/50)	Fjordterne	(1/2)	Græshoppesanger	(21/33)
Bramgås	(17/58)	Engsnarre	(3/4)	Sortterne	(3/3)	Sivsanger	(7/20)
Gravand	(25/108)	Grønbenet Rørhøne	(5/24)	Hvidvinget Terne	(1/1)	Kærsanger	(17/136)
Pibeand	(22/1353)	Blishøne	(28/468)	Klippedue/Tamdue	(1/3)	Rørsanger	(23/159)
Knarand	(49/200)	Trane	(165/714)	Huldue	(5/8)	Gulbug	(8/12)
Krikand	(47/3283)	Strandskade	(9/21)	Ringdue	(10/424)	Gærdesanger	(2/2)
Gråand	(40/5478)	Klyde	(33/171)	Gøg	(40/119)	Tornsanger	(15/107)
Spidsand	(11/199)	Lille Præstekrave	(6/12)	Stor Hornugle	(5/6)	Havesanger	(7/42)
Atlingand	(56/142)	Stor Præstekrave	(10/39)	Natugle	(2/2)	Munk	(12/20)
Blåvinget And	(23/23)	Pomeransfugl	(2/18)	Skovhornugle	(1/1)	Skovsanger	(1/1)
Skeand	(41/205)	Hjejle	(27/6374)	Mosehornugle	(3/3)	Gransanger	(17/50)
Taffeland	(16/42)	Strandhjejle	(2/301)	Natravn	(1/1)	Løvsanger	(25/214)
Troldand	(30/517)	Vibe	(59/17220)	Mursejler	(12/655)	Fuglekonge	(2/10)
Hvinand	(9/78)	Temmincksryle	(6/23)	Isfugl	(2/2)	Grå Fluesnapper	(4/10)
Lille Skallesluger	(4/26)	Almindelig Ryle	(1/1)	Vendehals	(1/1)	Broget Fluesnapper	(2/7)
Hvepsevåge	(20/40)	Brushane	(27/241)	Grønspætte	(1/1)	Halemejse	(12/43)
Rød Glente	(17/21)	Enkeltbekkasin	(1/1)	Stor Flagspætte	(5/6)	Sumpmejse	(12/27)
Havørn	(30/35)	Dobbeltbekkasin	(29/181)	Sanglærke	(22/276)	Topmejse	(2/3)
Slangeørn	(7/8)	Tredækker	(1/1)	Digesvale	(9/142)	Sortmejse	(2/6)

Blåmejse	(7/31)
Musvit	(9/28)
Spætmejse	(4/7)
Træløber	(1/2)
Rødrygget Tornskade	(47/96)
Stor Tornskade	(18/19)
Skovskade	(7/19)
Husskade	(11/30)

Allike	(3/28)
Råge	(8/530)
Gråkrage	(21/483)
Ravn	(33/91)
Stær	(31/8207)
Gråspurv	(2/35)
Skovspurv	(1/140)
Bogfinke	(15/70)

Grønirisk	(6/180)
Stillits	(17/122)
Grønsisken	(4/76)
Tornirisk	(5/63)
Bjergirisk	(8/277)
Lille Gråsisken	(6/17)
Lille Korsnæb	(3/40)
Karmindompap	(2/2)

Dompap	(5/26)
Kernebider	(3/5)
Snespurv	(1/1)
Gulspurv	(27/466)
Rørspurv	(19/67)
Bomlærke	(10/52)

Herunder ses en oversigt over de 39 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Lille Vildmose**, pr. 7. november 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Bemærk at indtastninger af evt. hemmeligholdte arter samt følsomme ynglefuglearter ikke er medregnet i listen.

Spidssnudet Frø	(1/500)
Stor Bredpande	(1/3)
Lille Kålsommerfugl	(2/18)
Grønåret Kålsommerfugl	(1/3)
Aurora	(1/1)
Citronsommerfugl	(1/1)
Iris	(1/1)
Dagpåfugleøje	(1/6)
Admiral	(1/15)
Tidselsommerfugl	(2/22)

Nældens Takvinge	(1/100)
Moseperlemorsommerfugl	(1/2)
Moserandøje	(1/2)
Skovrandøje	(3/6)
Grøn Busksommerfugl	(2/2)
Lille Ildfugl	(1/1)
Pindsvin	(1/1)
Muldvarp	(2/8)
Hare	(4/12)
Egern	(1/1)

Brun Rotte	(1/1)
Mosegris	(1/1)
Ræv	(27/34)
Grævling	(1/1)
Ilder	(2/2)
Mink	(2/2)
Lækat	(1/1)
Odder	(3/5)
Mårhund	(7/7)
Vildsvin	(9/51)

Krondyr	(11/266)
Rådyr	(34/187)
Flagermus sp.	(1/1)
Hjort sp.	(1/1)
Markfirben	(1/1)
Almindelig Firben	(2/7)
Snog	(7/9)
Hugorm	(3/3)
Firben sp.	(1/1)

TBU 11/18-1: Lille Vildmose

Lille Vildmose er opstået på det flade, marine forland mellem Mulbjerg (lok. 11/19-1) og kalkbakkerne omkring Kongerslev. Tørvelagene i mosens nordlige del er gravet bort. De blotlagte arealer er drænet og anvendes til landbrug. I den sydlige, privatejede del, der omfatter omkring 2300 hektar, er tørvelagene fortsat intakte med typisk tue- og højstruktur. Her optræder veludviklet, efter omstændighederne artsrig højmoservegetation domineret af dværgbuske, arter af Kæruld og Sphagnum, men fattig på lichéner. Tilgroning med træer og buske af især Dun-Birk og Skov-Fyr forekommer kun i mindre omfang og da i mosens randområder og langs højmosesøerne og grøfter. Der er i mosens centrale dele målt tørvetykkelser på op til fem meter. Tørvetykkelsen er faldende mod højmosens randområder. Langs randen forekommer stedvis uberørt laggzone bevokset af løvskov. Eksempler herpå er Purkerne (lok. 11/17-4), randområdet ved Høstemark Skov (lok. 11/11-1) og omkring Toftes Bakke (lok. 11/18-5). På højmosesplanen og på de tilstødende, afgravede arealer forekommer flere naturlige vandansamlinger, Birkesø (lok. 11/18-2), Lillesø (11/18-3) og Toftesø, (11/18-4), der beskrives særskilt.

Bevaring: Det er af meget stor botanisk betydning, at den enestående højmoservegetation i Lille Vildmose bevares, idet mosen er en af de største tilbageværende, sammenhængende højmosedområder i Nordeuropa. Det er derfor meget ønskeligt, at mosen og dens laggzone fortsat friholdes yderligere gravninger af tørv, at yderligere dræning ikke finder sted, og at opvækst af træer og buske på længere sigt fjernes. Som en udløber af Miljøministeriets overvejelser om frasalg af statsejede arealer er der fremkommet stærke ønsker og krav om fredning af de intakte

højmosedområder for at sikre mosen som værdifuldt, naturvidenskabeligt referenceområde.

Vegetationstyper: Højmose

Højere planter: 1990: Kær-Fnokurt, Multebær(x), Alm. Vinterkarse

1988: Dun-Birk, Blåtop, Mose-Bølle, Hedelyng, Klokkeløng, Smalbladet Kæruld, Tue-Kæruld, Hvid Næbfrø, Revling, Rosmarinlyng, Langbladet Soldug, Liden Soldug, Rundbladet Soldug, Tranebær

1987: Vorte-Birk, Fliget Brøndsel, Mose-Bunke, Kær-Dueurt, Bredbladet Dunhammer, Sump-Fladstjerne, Hoved-Frytle, Mangelblomstret Frytle, Skov-Fyr, Gederams, Krybende Hestegræs, Sø-Kogleaks, Kragefod, Kær-Mangeløv, Smalbladet Mangeløv, Øret Pil, Grenet Pindsvineknop, Rørgræs, Glanskapslet Siv, Lyse-Siv, Alm. Star, Grå Star, Knippe-Star, Nikkende Star, Næb-Star, Alm. Sumpstrå, Kær-Svovlrod, Sværtevæld, Alm. Syre, Græsbladet Vandaks, Svømmende Vandaks, Vandnavle 1986: Klit-Fyr, Vestlig Tue-Kogleaks, Liden Vandaks

1985: Alm. Brandbæger, Bølget Bunke, Bøg, Alm. Eg, Rød-El, Sand-Kalkkarse, Hvid Okseøj, Mark-Rødtop, Alm. Røn, Eng-Rørhvene, Tudse-Siv, Lyng-Snerre, Dværg-Star, Dynd-Star, Stiv Star, Top-Star, Tagrør, Ager-Tidsel, Liden Torskemund, Tyttebær, Tørst, Vandrøllike

1900-1979: Benbræk, Tykbladet Fladstjerne(o), Butfinnet Mangeløv, Rosmarin-Pil, Pors, Femradet Ulvefod

Mosser: 1988: Aulacomnium palustre, Dicranum undulatum, Drepanocladus fluitans, Mylia anomala, Odontoschisma sphagni, Pleurozium schreberi, Polytrichum affine, Sphagnum cuspidatum, Sphagnum fallax, Sphagnum magellanicum, Sphagnum rubellum, Sphagnum tenellum

1985: Cephalozia macrostachya, Dicranella cerviculata, Dicranum polysetum, Drepanocladus intermedius, Hypnum jutlandicum, Lophozia ventricosa, Polytrichum longisetum, Sphagnum imbricatum, Sphagnum palustre, Sphagnum papillosum

1985: Sphagnum fusca, Sphagnum squarrosum

1900-1979: Calliergon stramineum, Cephalozia bicuspidata, Cephalozia lunulifolia, Cladopodiella fluitans, Gymnocolea inflata, Kurzia pauciflora, Pohlia nutans, Ptilidium ciliare, Sphagnum balticum(x), Sphagnum molle

Svampe: 1986: Mycena epipterygia

Laver: 1988: Cladonia portentososa, Cladonia rangiferina 1986: Cladonia ciliata, Cladonia floerkeana, Cladonia glauca, Cladonia macilenta, Cladonia merochlorophaea, Cladonia squamosa, Cladonia stygia

Alger: 1987: Actinotaenium sp., Cosmarium sp., Netrium sp., Staurostrum sp., Tetmemorus sp.

Lokalitetskode: +++ V-Sv I r-s

Botanisk vurdering: Den sydlige del af Lille Vildmose er henført til kategori I på grund af I-biotop: Højmose og på grund af rødlistearter.

1. Rødlisterarter: Multebær(x), Sphagnum balticum(x)

2. Sjældnere planter: Cladonia ciliata, Cladonia stygia, Kær-Fnokurt, Sand-Kalkkarse, Butfinnet Mangeløv, Hvid Næbfrø, Rosmarin-Pil, Rosmarinlyng, Langbladet Soldug, Dynd-Star

Kilder: se Wind 1992.

TBU 11/18-2: Birkesø

Birkesø er tørlagt og opdyrket. I 1956 kunne endnu findes rester af højmoservegetation.

Vegetationstyper: Mark, højmose(o), sø(o)

Højere planter: 1900-1979: Bredbladet Dunhammer(o), Smalbladet Dunhammer(o), Dusk-Fredløs(o), Hoved-Frytle(o), Plettet Gøgeurt(o), Hønsbær(o), Tue-Kæruld(o), Butfinnet Mangeløv(o), Multebær(o), Bittersød Natskygge(o), Grå-Pil(o), Blågrøn Rapgræs(o), Eng-Rørhvene(o), Næb-Star(o), Kær-Svovlrod(o)

Lokalitetskode: + B-(V) III r

Kilder: se Wind 1992.

TBU 11/18-3: Lillesø

Lillesø er brunvandet og nærringsrigt. Søen omgives af tørveholdige enge bevokset af kraftige pilekrat.

Vegetationstyper: Sø, eng

Højere planter: 1990: Bredbladet Dunhammer, Gul Iris, Bittersød Natskygge, Dynd-Padderok, Øret Pil, Tagrør

Mosser: 1989: Polytrichum juniperinum, Sphagnum auriculatum, Sphagnum cuspidatum, Sphagnum molle

Laver: 1989: Cladonia ciliata, Cladonia portentosa

Lokalitetskode: + V-E III r-s

Kilder: se Wind 1992.

TBU 11/18-4: Toftesø

Efter at have været tørlagt i en længere periode er Toftesø igen vandfyldt. Søen er klarvandet.

Vegetationstyper: Sø

Højere planter: 1981: Tornløs Hornblad, Liden Vandaks

Lokalitetskode: + V III r-s

Kilder: se Wind 1992.